

УДК 330(477)

С.Л. Шульц,

канд. екон. наук,

старший науковий співробітник
Інституту регіональних досліджень
НАН України, м. Львів

ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КОНЦЕНТРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Домінантними тенденціями розвитку української економіки є зростання її відкритості, що проявляється через активізацію зовнішньоекономічних товарних зв'язків і зростання обсягів іноземних інвестицій, що надходять в Україну, а також загострення конкурентної боротьби на товарних ринках між виробниками продукції і територіальними об'єктами кон'юнктурних відносин (муніципальними утвореннями і регіонами).

Цікаво, що коливання господарської кон'юнктури, як засвідчує світовий досвід, перебувають у прямому кореляційному зв'язку між змінами в надходженні прямих іноземних інвестицій і зниженням темпів економічної концентрації [1, с. 18]. Під економічною концентрацією в цьому випадку розуміють процес злиття підприємств, компаній та інших ринкових активів, внаслідок якого зростає економічна влада учасників ринку [2]. Світова практика доводить, що надходження іноземних інвестицій замішуються здебільшого процесами злиття і поглинання. Економічна концентрація шляхом злиття і поглинання призводить до створення монополій і таким чином пришвидшує процес монополізації економічних відносин. За умов активізації цих процесів в Україні актуалізується проблематика регулювання конкурентних відносин і концентраційних процесів. Насамперед мова йде про державне регулювання і контроль цих процесів, кінцевою метою яких є захист українських товарних ринків та інтересів господарюючих суб'єктів і населення територій.

Окреслена проблематика наукових досліджень широко досліджується зарубіжними і вітчизняними вченими, зокрема: С. Б. Авдашевою, А. Д. Радігіним, Р. М. Ентовым, М. Брели, Л. Саммерсом, К. Мерфі, А. Гальчинським, М. Кизимом, М. Білопольським і багатьма іншими.

Зазначимо, що економічна концентрація досить емке поняття. В умовах функціонування ринкової економіки концентраційні процеси характеризуються багатоаспектністю. Тому економічну концентрацію слід розглядати не лише як процеси концентрації виробництва, а як ступінь переважання на ринку однієї фірми. Фінансові й виробничі результати діяльності суб'єктів ринку, об'єктно-суб'єктні відно-

сини, зв'язки між суб'єктами ринку з приводу напрямів, темпів і глибини розвитку процесу концентрації характеризують ринкову концентрацію. Отже, економічна концентрація як закономірний процес трансформації економічного простору відображає співвідношення ринкових сил різних господарюючих суб'єктів, які формують конкурентне середовище. У ринковій концентрації розмежовують концентрацію продавців і концентрацію покупців. Монополію характеризує максимально можливий рівень концентрації продавців, монополію — концентрації покупців. Якщо структурними елементами економічного простору виступають економічні поля, які виникають внаслідок циркуляції економічних ресурсів у просторі та часі, ринкової міжсуб'єктної взаємодії суб'єктів господарювання і які функціонують за інваріантними законами розвитку, тоді ринкову концентрацію можна представити як результат ущільнення функцій і нагромадження потенціалу внаслідок накладання декількох економічних полів. Причому слід відзначити, що ці поля функціонують за внутрішніми законами конкурентної взаємодії і, одночасно, створюють систему взаємовідносин між елементами різних полів. Підтвердженням правомірності цього методологічного підходу є погляд на ринкові поля П. Бурдье. Вчений ототожнює ринок з економічним полем і доводить, що суб'єкти економічної діяльності, маючи різний обсяг і структуру капіталу, детермінують структуру економічного поля [3, с. 127]. Розглядаючи ринок як результат економічної та соціальної взаємодії суб'єктів економічної діяльності, правомірним слід вважати, що позиція суб'єкту в полі ототожнюється з часткою ринку [3, с. 149], а вплив на цю частку мають різні види капіталу (ресурсів) [3, с. 139].

Р. Пиндайк і Д. Рубинфельд концентрацію ринку визначають як результат захоплення декількома фірмами частини ринку [4, с. 310]. Характеризуючи концентрацію продавців, С. Фішер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензі зазначають, що чим вище рівень концентрації продавців, тобто, «чим більша частка продаж припадає на невелику кількість ведучих фірм продавців, тим більше ринок стає монополізованим» [5, с. 212].

© С.Л. Шульц, 2008

Таким чином, ринкова концентрація є процесом скупчення різних господарюючих суб'єктів і відрізняється від виробничої концентрації, оскільки базується на використанні моделей попиту і пропозицій.

Розглядаючи процес економічної концентрації як концентрацію виробництва, слід говорити про його техніко-технологічні, організаційно-управлінські та організаційно-економічні аспекти. Тому метою статті є аналіз позитивних і негативних наслідків економічної концентрації, розробка пропозицій щодо регулювання концентраційних процесів.

Техніко-технологічний аспект економічної концентрації Р. Коуз характеризує через процес укрупнення підприємств шляхом їх технічного переозброєння. «Чим більшим є розмір технологічних установок, тим вищою є концентрація факторів і тим більшим може стати розмір фірми. Нововведення призводять до зменшення витрат на подолання простору, сприяють збільшенню розмірів фірми». Організаційно-економічна концентрація формується під впливом критеріїв технічної доцільності та економічної ефективності. При чому вплив економічних і технічних чинників концентрації є одночасним. Поряд з організаційно-економічними відносинами існують відносини, пов'язані з процесами управління і регулювання економіки в цілому, окремих сфер, галузей і суб'єктів господарювання. Це організаційно-управлінський аспект економічної концентрації. Цей тип відносин лежить в основі реалізації правових форм господарювання, які сприяють розвитку, або деформують організаційно-економічну структуру суб'єктів ринку або суспільства.

Сьогодні процеси економічної концентрації не ототожнюються лише з концентрацією виробництва і концентрацією ринку. І. П. Бойко та В. К. Лосіна стверджують, що в умовах постіндустріального суспільства внаслідок урізноманітнення економічних відносин доцільно замінити термін «концентрація виробництва» на «концентрацію економічної діяльності». Урізноманітненням економічної діяльності в ринкових умовах господарювання правомірно призводить до розширення змісту поняття «економічної концентрації» [6, с. 94–95]. За цих обставин складовими концентрації економічної діяльності можуть слугувати концентрація тих чи інших видів діяльності та економічних ресурсів, зокрема: капіталу, власності, управління, виробництва, ринкової діяльності тощо.

Економічна концентрація на рівні підприємств впливає на швидкість обороту капіталу, величину витрат на виробництво товарів і ціну на продукцію, спроможність освоєння нових технологічних процесів і запровадження інновацій загалом. В основі цих процесів лежить «ефект від масштабу».

Основними тенденціями, що впливають на процеси економічної концентрації на територіальному рівні, є:

просторове зміщення у більшій мірі інформаційних і фінансових ресурсних потоків і в меншій матеріальних і трудових, що призводить до зменшення регулюючого впливу регіональної влади;

нерівномірність розвитку регіонів, зростання регіональної диференціації у виробництві валового регіонального продукту;

перелив ресурсів у «сировинномісткий» сектор економіки, результатом чого є збереження його значної питомої ваги в обсягах реалізованої продукції (у 2006 р. сировинна продукція становила 67 % від загального обсягу експорту);

поява нових форм організації і ведення бізнесу та зміна організаційних особливостей у функціонуванні окремих галузей;

збереження та розширення транзитних функцій територій через розбудову і модернізацію інфраструктурних мереж.

Оскільки у стратегіях розвитку концентрованих підприємств передбачено пошук ринків збуту продукції та найбільш вигідних площадок розташування своїх філіалів і представництв, то їх цікавлять регіони, що мають конкурентні переваги щодо наявних ресурсів, ємності ринку, робочої сили. Світовий досвід засвідчує можливий негативний вплив монополій на скорочення можливостей розв'язання регіональних проблем. Регіони з найвищим рівнем економічної концентрації завжди мають вищий рівень економічного розвитку.

Оцінити процеси економічної концентрації в динаміці на регіональному рівні можна шляхом обчислення індексу концентрації Герфіндала-Гіршмана, який розраховується як сума квадратів часток кожного регіону за показником, що визначається:

$$HHI = \sum_{i=1}^n D_i^2,$$

де: HHI — індекс Герфіндала-Гіршмана;

D^2 — частка i -го регіону;

n — кількість регіонів.

Цей показник використовують як для оцінки рівня монополізації ринку [7, с. 38–39], так і для аналізу ступеня концентрації промислового виробництва з метою оцінки стійкості тенденцій концентрації та їх наслідків [8, с. 10; 9, с. 54].

Як бачимо з даних рис. 1, динаміці індексу концентрації зайнятості населення властива більша стабільність, ніж концентрації інвестицій. Причому, на фоні загальної тенденції зростання ступеня концентрації інвестицій протягом останніх десяти років спостерігається короткострокові коливання ступеня

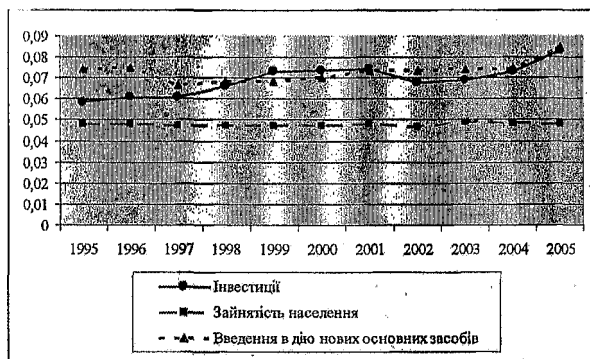

Рис. 1. Динаміка концентрації інвестицій, зайнятості населення та введення в дію основних засобів в Україні

концентрації інвестиційних процесів, які підтверджуються наявністю періодів піднесення (1995–1999 рр.; 2002–2005 рр.) та спаду (2002–2003 рр.).

Вплив економічної концентрації на суб'єкти економічних відносин різного рівня має позитивні та негативні сторони, причому, деякі з них носять суб'єктивний характер (табл. 1).

Таблиця 1. Позитивні та негативні наслідки економічної концентрації

Позитивні наслідки	Негативні наслідки
Національний рівень	
Сприяє оптимізації використання фінансових ресурсів; сприяє зростанню ефективності національної економіки та посиленню позиції у глобальній конкуренції; сприяє структурним перетворенням в економіці; раціональна монополізація сприяє прискоренню впровадження технологічних інновацій у виробництво; утворення нових форм господарської організації; поглиблене міжрегіональне інтеграцію	Поширення тіньових схем і способів концентрації капіталу; розвиток монополізації економіки і влади наслідком чого є посилення впливу домінуючих груп на владу; збільшує залежність від певної галузі економіки або від групи крупних платників податків і роботодавців; викривляє раціональний розподіл ресурсів
Мезорівень (регіон, сектор економіки)	
Поглиблене регіональне інтеграцію; сприяє капіталізації регіонів; скорочує витрати на адміністративне управління і контроль у зв'язку із розвитком регулюючих і соціальних функцій корпорацій; прискорення розвитку ринкової, виробничої та соціальної інфраструктури; сприяє оптимізації розмірів виробництва; вирішує проблему дублювання витрат; сприяє зменшенню трансакційних витрат	Підвищує рівень неоднорідності регіонального простору; призводить до зменшення ролі регіональної влади у регулюванні економічних процесів внаслідок посилення впливу домінуючих груп на владу
Мікрорівень (підприємства)	
Сприяє прийняттю ефективних рішень на рівні підприємства; сприяє оптимізації розміру підприємства та активізації впровадження інновацій; призводить до зростання прибутку; збільшує ресурсний та ринковий потенціал підприємств як суб'єктів ринку	Створюється загроза зменшення гнучкості та мобільності виробництва; можливою є загроза неузгодженості інтересів висококонцентрованих суб'єктів ринку і місцевої влади

Отже, приходимо до висновку, що різноаспектність процесів економічної концентрації вимагає, по-перше, оцінки впливу цих процесів на економічну результативність розвитку та прогнозування їх наслідків; по-друге, урізноманітнення регуляторних дій та інструментарію регулювання і конт-

ролю за концентраційними процесами на різних рівнях регуляторного впливу.

Світовий досвід засвідчує велику актуальність проблем дослідження та регулювання процесів економічної концентрації. У багатьох країнах при регулюванні економічної концентрації використовується адміністративний контроль над територіальною концентрацією і розподілом ресурсів, проводиться моніторинг за концентраційними процесами. У США задля дослідження рівня економічної концентрації використовують систему оцінювання рівня концентрації виробництва, в якій передбачено визначення індексу концентрації класів груп товарів. У Франції проводиться щорічне обстеження за групами підприємств, які дозволяють виявити групи підприємств, пов'язаних правами володіння власністю між собою і встановити розміри підприємств. У Німеччині Монопольна комісія розраховує дані щодо рівня концентрації для окремих сфер економіки і збирає дані про відносини контролю у групах підприємств, на зразок французького аналога. У країнах ЄС активно розвивається система обстеження і контролю за економічною концентрацією у промисловості й на товарних ринках. Вагомою складовою цієї системи якої стає банк даних за групами підприємств, що мають відповідний масштаб виробництва і здійснюють монопольний вплив на товарні ринки [10].

В Україні регулювання концентраційних процесів у контексті конкурентних відносин на міжгалузевих товарних ринках полягає в поєднанні акцентів антимонопольного контролю та моніторингу діяльності господарюючих суб'єктів, здатних ефективно конкурувати на внутрішньому та зовнішньому ринках продукції. Антимонопольний комітет України та його регіональні відділення в межах покладених на них законом завдань вживають заходів щодо: неправомірно встановлених щорічних зборів і порушень при видачі дозволів на розміщення об'єктів торгівлі та оплати за погодження асортименту та ін.; зловживань монопольним становищем здебільшого на ринках житлово-комунальних послуг, послуг паливно-енергетичного комплексу, агросфери, телекомунікаційних послуг і зв'язку, пасажирських автоперевезень; неправомірного використання ринкового середовища, у тому числі і природними монополіями. До останніх в Україні належать: «Укразерорух», «Укртелеком», «Нафтогаз», «Укренерго», «Укрзалізниця», Одеський державний припортовий завод.

Відповідно до Закону України «Про захист економічної конкуренції» антиконцентраційні дії органів місцевого самоврядування й органів адміністративно-господарського управління та контролю передбачають: заборону або перешкоджання ство-

ренню нових підприємств, а також встановлення обмежень на здійснення окремих видів діяльності, на виробництво, придбання чи реалізацію певних видів товарів; протидії прямому або опосередкованому примушенню суб'єктів господарювання до вступу в асоціації, концерни, міжгалузеві, регіональні чи інші форми об'єднань або здійснення концентрації суб'єктів господарювання в інших формах; запобігання примушенню суб'єктів господарювання до пріоритетного укладення договорів, першочергової поставки товарів певному колу споживачів чи першочергового їх придбання у певних продавців; недопущення будь-якої дії, спрямованої на централізований розподіл товарів, а також розподіл ринків між суб'єктами господарювання за територіальним принципом, асортиментом товарів, обсягом їх реалізації чи закупівель або за колом споживачів чи продавців; встановлення заборони на реалізацію певних товарів з одного регіону країни в іншому; надання окремим суб'єктам господарювання або групам суб'єктів господарювання пільг чи інших переваг, які ставлять їх у привілейоване становище стосовно конкурентів, що призводить або може призвести до недопущення, усунення, обмеження чи спотворення конкуренції; недопущення створення несприятливих чи дискримінаційних умов діяльності для суб'єктів економічної діяльності порівняно з конкурентами; запобігання порушення передбачених законами України заборон і обмежень самостійності підприємств, у тому числі щодо придбання чи реалізації товарів, ціноутворення, формування програм діяльності та розвитку, розпорядження прибутком; заборону делегування окремих владних повноважень об'єднанням, підприємствам та іншим суб'єктам господарювання, якщо це призводить або може призвести до недопущення, усунення, обмеження чи спотворення конкуренції [11].

Однак діюча система регулювання економічної концентрації містить ряд протиріч. В регіонах основними органами регулювання процесів економічної концентрації є регіональні відділення антимонопольних органів, які перебувають у двійному підпорядкуванні: з однієї сторони, їм необхідно виконувати директиви центру, з іншої — лобіювати інтереси регіонів. І тут виникає протиріччя між промисловими і конкурентними напрямками регіональної економічної політики. За цих умов необхідним є виключення дублювання функцій і повноважень в діяльності контролюючих органів різних рівнів.

З огляду на існуючу ситуацію, успішність регулювання економічної концентрації залежить від узго-

джених дій всіх гілок влади і спеціалізованих інституцій. Вдосконалення регулювання концентраційних процесів перебуває, насамперед, у площині обмеження монополізму на соціально важливих ринках: ринку нафтопродуктів, землевпорядних робіт, кабельного телебачення, автостанційних послуг, страхових послуг тощо. Основними напрямками діяльності у сфері антимонопольного регулювання мають стати: попередження та обмеження монопольної діяльності і недосконалої конкуренції на ринку, регулювання і контроль діяльності суб'єктів природних монополій і підтримка підприємництва. Ці завдання тісно пов'язані між собою і їх реалізація повинна забезпечити ефективне функціонування товарних і фінансових ринків, збалансований захист інтересів виробників і споживачів.

Література

1. Прямые иностранные инвестиции: наращивание с целью повышения конкурентоспособности // Инвестиции в России.— 2002.— № 11.— С. 18.
2. file: //localhost/H: / Антимонопольный комитет Украины.htm
3. Будье П. Поле экономики // Социальное пространство: поля и практики.— Спб.: Алетейя, 2005.— С. 129—176.
4. Пидайк Р., Рубинфельд Д. Микроэкономика / Пер. з англ. / В. Т. Борисович, В. М. Полтерович, В. И. Данилюв и др.— М.: ЕКОНОМИКА, Дело, 1992.— 145 с.
5. Фішер С., Дорнбуш Р., Шмалензі Р. Экономика: Пер. с англ.— М.: Дело ЛТД, 1993.— 212 с.
6. Бойко И. П., Лосина В. К. Влияние уровня концентрации собственности на тип мезоэкономики страны // Весник Санкт-Петербургского университета.— Сер. 5, 2006.— Вып. 2.— С. 94—99.
7. Циган Т. В. Теоретические основы контроля за экономической концентрацией // Теория и практика управления.— 2005.— № 3.— С. 38—39.
8. Лапо В. Ф. Пространственное распределение инвестиций в России: агломерационный эффект.— М.: РПЭИ, 2002.— 120 с.
9. Ковтун Н. В. Статистичні методи оцінки концентрації інвестицій // Статистика України.— 2004.— № 4.— С. 54—57.
10. Лозова Г. Методологічні аспекти визначення економічної концентрації у США і країнах ЄС // www.amc.gov.ua/amc/control/uk/publish/article.
11. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 07.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України.— 2001.— № 12.— Ст. 64.

Подано до редакції 20.02.2008 р.